

Ч. АЙТМАТОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫНДА ИНСАНДЫК КАЛЫПТАНУУ ЖАНА ТАРБИЯЛЫК ИДЕЯЛАР

Исмаилова Бактыгуль Таштемировна

филология илимдеринин кандидаты, доцент

Б. Сыдыков атындагы Кыргыз-Өзбек эл аралык университети

Кыргызстан, г. Ош

bismailova60@gmail.com

Аннотация. Бул макалада Чыңгыз Айтматовдун мектеп адабиятында изилденген чыгармаларын колдонуу менен инсандыкты өнүктүрүүнүн педагогикалык негиздери каралат. "Биринчи мугалим", "Саманчынын жолу" жана "Ак кеме" чыгармаларындагы каармандар адеп-ахлактык жана билим берүү моделдери катары талданат. Жазуучунун гуманисттик, патриоттук жана экологиялык идеяларынын жаш муунду тарбиялоодогу мааниси ачылат. Окуучуларда сынчыл ой жүгүртүүнү, эмоционалдык жана адеп-ахлактык маданиятты, жеке көз карашты өнүктүрүүгө өбөлгө түзгөн адабиятты окутуунун инновациялык ыкмаларына өзгөчө көңүл бурулат. Айтматовдун чыгармачылык мурасын мектеп окуучуларын руханий жана адеп-ахлактык жактан тарбиялоонун натыйжалуу каражаты катары билим берүү процессинде системалуу түрдө колдонуу зарылдыгы жөнүндө тыянак чыгарылат.

Ачык сөздөр: Чыңгыз Айтматов; инсандыкты өнүктүрүү; адеп-ахлактык тарбия; патриотизм; экологиялык тарбия; мектеп адабий билим берүү; педагогикалык технологиялар; окутуунун инновациялык методдору.

ФОРМИРОВАНИЕ ЛИЧНОСТИ И ВОСПИТАТЕЛЬНЫЕ ИДЕИ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ Ч. АЙТМАТОВА

Исмаилова Бактыгуль Таштемировна

кандидат филологических наук, доцент

Кыргызско-Узбекский Международный университет имени Б. Сыдыкова

Кыргызстан, г. Ош

Аннотация. В статье рассматриваются педагогические основы формирования личности на материале произведений Чингиза Айтматова, изучаемых в школьном курсе литературы. Анализируются образы героев повестей «Первый учитель», «Материнское поле» и «Белый пароход» как нравственные и воспитательные модели. Раскрывается значение гуманистических, патриотических и экологических идей писателя в воспитании подрастающего поколения. Особое внимание уделено инновационным методам преподавания литературы, способствующим развитию критического мышления, эмоционально-нравственной культуры и личностной позиции учащихся. Делается вывод о необходимости системного использования творческого наследия Айтматова в образовательном процессе как эффективного средства духовно-нравственного воспитания школьников.

Ключевые слова: Чингиз Айтматов; формирование личности; нравственное воспитание; патриотизм; экологическое воспитание; школьное литературное образование; педагогические технологии; инновационные методы обучения.

PERSONALITY FORMATION AND EDUCATIONAL IDEAS IN THE WORKS OF CH. AITMATOV

Baktygul Tashtemirovna Ismailova

Candidate of Philological Sciences,

Associate Professor B. Sydykov Kyrgyz-Uzbek International University

Osh, Kyrgyzstan

Abstract. The article examines the pedagogical foundations of personality formation based on the works of Chingiz Aitmatov studied in the school literature curriculum. The images of the characters in the novellas “The First Teacher,” “Mother Earth,” and “The White Ship” are analyzed as moral and educational models. The study reveals the importance of the writer’s humanistic, patriotic, and ecological ideas

in educating the younger generation. Special attention is paid to innovative teaching methods that contribute to the development of critical thinking, emotional and moral culture, and students' personal position. The article concludes that the systematic study of Aitmatov's literary heritage serves as an effective means of spiritual and moral education in the modern educational process.

Keywords: *Chingiz Aitmatov; personality formation; moral education; patriotism; ecological education; school literature teaching; pedagogical technologies; innovative methods.*

Киришүү. Азыркы мезгилде мектептин адабият программасында Чыңгыз Айтматовдун чыгармалары өзгөчө орунду ээлейт. Жазуучунун чыгармаларынын негизги мазмуну жана андагы каармандардын образдарында чагылдырылган инсандык сапаттар аркылуу жаш муундарды ар тараптан тарбиялоо келечек муундарын мыкты сапаттарга калыптандыруунун негизги үлгүсү болуп саналат. Ч. Айтматовдун дүйнөлүк деңгээлдеги мурасы улуттук рухубуздун тирөөчү жана адамгерчилик, патриоттуулук сапаттардын негизи катары таанылган. Анын чыгармалары окуучуларды улуттук аң-сезимдүүлүккө, гумандуулукка, сабырдуулукка жана боорукердикке тарбиялайт. Бүгүнкү күндө мектептерде бул чыгармаларды жөн гана сюжеттик деңгээлде эмес, инсандык калыптануунун педагогикалык куралы катары заманбап технологиялар менен окутуу зарылдыгы келип чыгууда.

Негизги бөлүк Инсан түшүнүгү педагогикалык-психологиялык адабияттарда адамдын коомдогу орду, адеп-ахлагы жана ишмердүүлүгү аркылуу мүнөздөлөт. Ч. Айтматовдун чыгармаларында бул түшүнүк каармандардын татаал тагдырлары жана алардын моралдык тандоолору аркылуу терең ачылган. Мисалы, "Биринчи мугалим" повестиндеги Дүйшөндүн образы – бул билимге болгон умтулуунун жана тунук адамгерчиликтин үлгүсү. Алтынайдын академик деңгээлине жетишине Дүйшөндүн инсандык үлгүсү жана агартуучулук иши чоң түрткү болгон. Ал эми "Саманчынын жолу" повестиндеги Толгонайдын образы аркылуу энелик мээрим, кайраттуулук жана мекенге болгон чексиз сүйүү

идеялары берилет. Толгонай – турмуштун оор сыноолорунда моюн сунбай, адамдык бийик сапатын сактап калган инсандын символу.

1. "Биринчи мугалим" повести: Агартуучулук жана моралдык насааттын педагогикалык үлгүсү Ч. Айтматовдун "Биринчи мугалим" повести – бул инсандын калыптанышында мугалимдин жана билимдин ролун даңазалаган эң алгачкы жана күчтүү педагогикалык чыгармалардын бири. Повесттин башкы каарманы Дүйшөн – мектеп партасынан баштап эле окуучуларга жөн гана тамга таанытууну эмес, адамдык бийик сапаттарды сиңирүүнү максат кылган инсандын образы.

Педагогикалык көз караштан алганда, Дүйшөндүн образы – билим берүүнүн мазмунунан мурун мугалимдин инсандык үлгүсү (личность учителя) биринчи орунда турарын далилдейт. Алтынайдын кийинчерээк академик болуп жетишине Дүйшөндүн ага берген биринчи сабактары, анын ичинде кыштын кыроосунда балдарды жонуна көтөрүп суудан өткөргөнү, аларды аяп, келечеги үчүн кам көргөнү чоң түрткү болгон. Окуучулар анын билиминен да мурун адамгерчилигин баалашкан, бул болсо тарбиялоодогу гумандуулук принцибинин эң бийик чокусу болуп саналат. Дүйшөн ошол кездеги караңгылыкка, феодалдык калдыктардын каршылыгына каршы туруп, балдарга жаңы дүйнөнү ачкан. Анын "жетим кыздар окубасын деген закон бар бекен?" деп айылдагы эскичил көз караштагыларга каршы чыкканы – жаш муундарды эркиндикке жана теңчиликке тарбиялоонун үлгүсү. Сабакта бул каармандын образын талдоо аркылуу окуучуларга "мугалим – бул жөн гана кесип эмес, ал – жоопкерчилик жана атуулдук милдет" деген түшүнүктү калыптандырууга болот.

2. "Саманчынын жолу": Мекенчилдик жана кайраттуулукка тарбиялоо.

"Саманчынын жолу" повести согуш жана инсан темасынын глобалдык масштабда чечмелениши катары таанылган. Толгонай эненин образы аркылуу жазуучу кыргыз аялынын гана эмес, жалпы адамзаттын кайраттуулугун, сабырдуулугун жана Мекенге болгон ыйык сүйүүсүн педагогикалык курал катары сунуштайт.

Бул чыгарманы окутууда "Майсалбектин каты" өзгөчө орунду ээлейт. Майсалбек мугалим болууну самап жүрүп, Мекен башына күн түшкөндө колуна курал алып, өз өмүрүн курмандыкка чалган каарман. Анын "Антпесек биздин адам деген атыбыз өчөт" деген сөзү – жаш муундарды атуулдукка, намыстуулукка тарбиялоонун эң таасирдүү каражаты. Майсалбектин образы бүгүнкү күндөгү аскер жашындагы жаштарды патриоттуулукка багыттоодо идеалдуу үлгү боло алат.

Ошондой эле, Толгонайдын Жер эне менен болгон диалогу аркылуу окуучуларга жашоонун маңызын, эмгектин баалуулугун жана адамдын табият менен болгон ажырагыс байланышын түшүндүрүүгө болот. Толгонайдын өзү да турмуштук тажрыйбасы аркылуу айылдагы балдарга каада-салтты, үрп-адатты үйрөткөн чыныгы "элдик тарбиячы" катары сүрөттөлөт. Бул болсо этнопедагогикалык элементтердин окутуу процессине терең кирип барышын шарттайт.

3. "Ак кеме": Экологиялык жана ыймандык тарбиянын негиздери.

"Ак кеме" повести наристенин таза дүйнөсү аркылуу коомдогу моралдык жана экологиялык көйгөйлөрдү ачып берген педагогикалык шедевр болуп эсептелет. Башкы каарман Баланын образы – бул жаратылышты аярлаган, жомокко ишенген жана чындык үчүн жашаган тазалыктын символу.

Бул повестти окутууда экологиялык тарбияга басым жасалат. Бугу эне тууралуу легенда жана ага болгон ишеним – бул адамдын табиятка болгон адептик мамилесинин көрсөткүчү. Повесттеги терс каарман Орозкулдун жаратылышка жана адамдарга болгон мамилеси – адамгерчиликтин жоктугунун, маңкуртчулуктун үлгүсү катары көрсөтүлөт. Окуучулар Момун таятанын ак көңүлдүгү менен Орозкулдун таш боордугун салыштыруу аркылуу "жакшы" жана "жаман" деген моралдык категорияларды терең андап билишет.

Баланын тагдыры жана анын балык болуп сүзүп кетүү тилеги – бул тазалыктын булганган дүйнөгө болгон каршылыгы. Сабакта бул эпизодду талдоо окуучулардын эмоционалдык-эрктик сапаттарын өнүктүрүп, аларды сынчыл ой жүгүртүүгө багыттайт. "Ак кеме" аркылуу баланын ички дүйнөсүн байытуу, анын

кыялдануусун өстүрүү жана абийир алдында таза болууга үндөө негизги педагогикалык максат болуп саналат.

4. Айтматовдун каармандарын окутууда колдонулуучу инновациялык методдор

Изилдөө көрсөткөндөй, бул повесттерди жөн гана окуп койбостон, заманбап технологиялар менен окутуу натыйжалуу жыйынтык берет. Алардын ичинде төмөнкү методдор сунушталат:

- **“Улама дил баян” (Креативдүү эссе):** Окуучу чыгарманын аягын өзү элестетип улап жазат. Мисалы, "Саманчынын жолунда" Толгонайдын небересинин тагдырын же “Ак кемедеги” баланын аман калышын жазуу менен окуучулар өздөрүнүн гумандуулук көз караштарын билдиришет.

- **“Сүрөттөө жана чечүү модели”:** Каармандын психологиялык абалын сүрөттөө аркылуу анын моралдык тандоосун талдоо (мисалы, Сейденин Ысмайылды көрсөтүп берген учуру).

- **Интерактивдүү талкуулар жана “Акыл чабуулу”:** “Канткенде адам уулу адам болот?” деген суроонун тегерегинде каармандардын образдарын азыркы турмуш менен байланыштырып талкуулоо.

Жыйынтыктап айтканда, Ч. Айтматовдун чыгармалары – бул кыргыз педагогикасынын алтын казынасы. "Биринчи мугалим" аркылуу билимге, "Саманчынын жолу" аркылуу Мекенге, ал эми "Ак кеме" аркылуу жаратылышка жана тазалыкка болгон сүйүү калыптанат. Бул идеяларды адабият сабагында системалуу окутуу жаш муундардын инсандык сапатын жогорулатуунун негизги фактору болуп эсептелет.

"Гүлсарат" повестиндеги Танабайдын образы аркылуу чындык жана адамгерчилик үчүн күрөш баяндалса, ага карама-каршы коюлган терс каармандар аркылуу моралдык бузулуу маселелери козголот. “Ак кеме” повестинде болсо наристенин таза дүйнөсү менен жаратылышка болгон аяр мамиле (экологиялык тарбия) негизги педагогикалык ойду түзөт.

Адабият сабагында бул идеяларды окуучуларга жеткирүүдө салттуу методдор менен бирге интерактивдүү ыкмаларды колдонуу маанилүү роль

ойнойт. Изилдөөдө көркөм окуу, жарым-жартылай изилдөөчүлүк, репродуктивдүү методдор жана "акыл чабуулу", ролдук оюндар, дил баян жаздыруу сыяктуу формалар сунушталат. Өзгөчө "улама дил баян" (чыгарманын аягын окуучу өзү улап жазуу) ыкмасы окуучулардын ички дүйнөсүн ачууга жана каармандарга болгон жеке баасын калыптандырууга көмөктөшөт.

Корутунду. Чыңгыз Айтматовдун чыгармалары – бул жаш муундарды инсан катары калыптандыруунун бүтпөс булагы. Изилдөө көрсөткөндөй, адабият сабактарында жазуучунун каармандарынын үлгү сапаттарына басым жасоо окуучулардын ыймандык жана адамгерчилик деңгээлин көтөрөт. Сунушталган педагогикалык моделдер жана методдор мектеп практикасында окутуунун натыйжалуулугун арттырууга кызмат кылат. Келечекте кыргыз адабияты программасына инсандык сапаттарды өнүктүрүүчү кошумча окуу курстарын киргизүү жана мугалимдерди заманбап методикалык куралдар менен камсыздоо зарыл.

Колдонулган адабияттар:

1. Акматалиев А. Каада-салт, үрп-адат, адамдык оң, терс сапат. – Б.: Бийиктик, 2002.
2. Алимбеков А. Кыргыз этнопедагогикасы. – Б., 1995.
3. Алымов Б. Кыргыз адабиятын мектепте окутуунун илимий-методикалык негиздери. – Б., 1994.
4. Байгазиев С. Ыйман сабагы. – Б., 2012.
5. Батаканова С. Т. Мектепте көркөм чыгармаларды талдоонун илимий педагогикалык негиздери. – Б., 2010.
6. Бекбоев И. Инсанга багыттап окутуунун технологиясынын теориялык жана практикалык маселелери. – Б., 2004.
7. Ишекеев Н. Кыргыз адабиятын мектептерде окутуунун тарыхы. – Б., 1994.
8. Муратов А. Окуучулардын адабий-теориялык түшүнүктөрүн калыптандыруунун жолдору. – Б., 2009.
9. Рысбаев С. К. Кыргыз балдар фольклорунун педагогикасы. – Б., 2006.